

CiberEduca.com

Psicólogos y pedagogos al servicio de la educación

www.cibereduca.com

**V Congreso Internacional Virtual de Educación
7-27 de Febrero de 2005**

PAUTES D'INTERVENCIÓ AMB L'ALUMNAT AMB TRASTORN PER DÈFICIT D'ATENCIÓ AMB O SENSE HIPERACTIVITAT (TDA/H)

Miguel A. Molina Torrens(1)
Ilia Reina Amador (2)

(1)CP Rafal Vell; Palma.

(2)IES Alcudia; Alcudia.

RESUM

Estudis realitzats per la Universitat de les Illes Balears indiquen que el 4,7% de la població d'entre sis i onze anys és hiperactiva. Això significa un/a nin/a de cada aula (tenint en compte una ràtio de 25 nins/es per classe).

Entre les característiques generals de l'alumnat hiperactiu podem destacar la seva manca d'atenció en qualsevol activitat, perd el fil del que fa, no es pot aturar i, a vegades, és agressiu.

Aquesta situació és pot millorar a l'escola i a la família si se segueixen pautes d'intervenció clares i conjuntes.

S'han de valorar els següents aspectes: el seguiment per part del professorat dels efectes dels medicaments utilitzats per l'alumnat, la intervenció psicopedagògica consensuada del professorat i de la família dels aspectes conductuals, socials, cognitius i educatius.

Només des d'aquest marc cooperatiu aconseguirem que l'alumnat millori en tots els aspectes, encara que aquest trastorn sempre els acompanyarà en major o menor grau.

DEFINICIÓ D'HIPERACTIVITAT

El trastorn per dèficit d'atenció amb o sense hiperactivitat (TDA/H) ha rebut diferents i variades definicions i descripcions.

A principis del segle XX els metges varen observar una sèrie de símptomes comuns a diferents pacients. Es varen descriure com nins i nines molts irritables, inquiets i nerviosos. Es mostraven indiferents davant les ordres i insensibles al càstig, presentaven inquietud, impulsivitat i un nerviosisme que no era normal, va ser nomenada "Dèficit en el control moral", fent referència a la dificultat dels nins i nines per aprendre certes normes de convivència.

També s'ha dit "Disfunció cerebral mínima" perquè se sospitava que pogués tenir una base neurològica. Altres termes utilitzats "Síndrome hipercinètica o Trastorn per hiperactivitat".

De totes les etiquetes que s'han descrit, la darrera és la que millor defineix i descriu el trastorn visualment, ja que els nins i les nines són incapaços d'estar quiets.

Podríem definir el Dèficit d'Atenció amb Hiperactivitat com les dificultats per mantenir l'atenció i la concentració, les dificultats per controlar les respostes impulsives i les dificultats per controlar l'excés de moviment o hiperactivitat.

No és possible descriure la conducta precisa de tot l'alumnat amb aquest trastorn, perquè el seu comportament individual dependrà d'altres factors: l'edat, la situació ambiental, el seu temperament o l'existència d'altres problemes (ansietat, depressió, baixa autoestima, sentiment de fracàs...). Així doncs, en el repertori de comportament de l'alumnat podem observar algunes conductes derivades del TDA/H i altres que depenen del seu nivell maduratiu o de la seva situació familiar i escolar.

Alguns científics han associat la severitat del trastorn a circumstàncies com el desacord marital greu, la classe social baixa, la criminalitat del pare o el trastorn mental de la mare; altres l'han relacionat amb un estil educatiu dels pares autoritari, caracteritzat per la gran quantitat d'ordres, la interacció negativa, la crítica severa davant les errades i la poca resposta davant les iniciatives socials dels fills i filles.

Els factors que poden influir positivament: bona salut infantil, alt nivell educatiu, l'estabilitat familiar i un alt nivell d'habilitats cognitives per part dels nins i nines. És important la seva detecció precoç i el tractament continuat en els primers anys d'escolarització.

El seu origen té una base orgànica i genètica, encara que és cert que algunes circumstàncies socials i educatives tenen influència en l'evolució del problema, inhibint o potenciant la situació.

La base orgànica del trastorn pareix estar relacionada amb el dèficit de certs neurotransmisors relacionats amb l'autocontrol i amb l'estrès, cosa que dificulta que el cervell (lòbul frontal) mantingui el llindar d'estimulació cortical més adequada i ocasiona un estat d'inquietud.

L'alt percentatge de TDA/H en pares o familiars directes de nins i nines amb el mateix trastorn suggereix que es tracta d'un factor hereditari, cosa que ens indicaria una base genètica.

És una possible disfunció del lòbul frontal, que és on actuen els neurotransmisors. Es tracta d'una alteració en la funció cerebral i no d'una lesió.

Segons dades estadístiques el TDA/H es pot detectar a la població amb edat compreses entre els 4 i els 16 anys i és més freqüent en nins que en nines (el doble). També hi ha una certa confirmació que se situa entre la població de risc, encara que no es limita només a ella.

El percentatge d'afectats està entre el 5% i el 8% entre la població estudiada. Això vol dir que hi ha entre un o dos estudiants de cada classe de 25 alumnes que pateix el TDA/H.

CARACTERÍSTIQUES DE L'ALUMNAT AMB DÈFICIT D'ATENCIÓ AMB HIPERACTIVITAT

1. Dificultats per mantenir l'atenció i la concentració

- No presta atenció suficient als detalls o té errades per descuit a les tasques escolars, al treball o en altres activitats.
- Té dificultats en mantenir l'atenció en activitats lúdiques.
- Pareix que no escolta quan se li demana directament.
- No segueix les instruccions i no finalitza tasques u obligacions (no és perquè no les entengui).
- Té dificultat per organitzar tasques i activitats.
- No li agrada o evita dedicar-se a tasques que requereixen esforç mental sostingut, com treballs escolars o domèstics.

- Perd objectes necessaris per fer feina o activitats.
- Es distreu fàcilment per estímuls irrelevantes.
- Es descuida a les activitats diaris.
- No acaba les activitats que comença.

2. Dificultats en el control de la hiperactivitat

- Mou en excés mans o peus, o es mou molt a la seva cadira.
- Abandona la cadira a classe o en altres situacions on s'espera que estigui segut.
- Cor o salta excessivament en situacions on és inapropiat fer-ho (els adolescents presenten sentiments subjectius d'inquietud).
- Té dificultats per jugar o dedicar-se tranquil·lament a activitats lúdiques o de joc al pati.
- Està "en marxa" o sols actuar com si fos un motor.
- Parla en excés.

3. Dificultats per controlar la impulsivitat

- Es precipita quan ha de respondre o ho fa abans d'escoltar la pregunta sencera.
- Té dificultats per guardar torn.
- Molesta o es fica a les activitats dels altres (en conversacions, en els jocs...).

4. Funcionament cognitiu

- Dificultat a l'atenció controlada (ha de menester esforç) i no a l'automàtica.
- Dificultat en processar diferents estímuls al mateix temps.
- Dificultat per diferenciar els estímuls rellevants dels irrelevantes.
- Dificultat per mantenir l'atenció de forma continuada.
- Dificultat en atendre estímuls que apareixen amb una freqüència lenta davant als que apareixen ràpid.

- Dificultat en aprendre i recordar el que han après, perquè processen la informació de forma més simple.
- Major sensibilitat a les variacions del context o de l'ambient de treball o de l'aula.
- Tenen estils de processament cognitiu inadequats per a l'aprenentatge escolar: un estil cognitiu impulsiu (ràpid-inexacte) o lent inexacte, un estil cognitiu dependent del camp perceptiu i manca de flexibilitat cognitiva en el processament de la informació.
- Dificultats per organitzar la informació.
- Manca d'estratègies de solució de problemes: utilitzen estratègies simples i menys variades.

5. Desenvolupament socioemocional

- Baixa tolerància a la frustració.
- Baixa autoestima que s'agreuja quan arriba a l'adolescència.
- Major índex de sentiments depressius.
- Desfasament entre la capacitat intel·lectual i emocional.
- Gran dependència de l'aprovació dels adults que es reflexa en la necessitat de cridar constantment la seva atenció.
- Necessitat de cridar l'atenció.
- Dificultats en les relacions socials.

INTERVENCIÓ EDUCATIVA EN EL TDA-H

No hi ha un model únic d'intervenció en TDA-H. Existeixen diferents perspectives relacionades amb els diferents enfocaments del problema. Tres són els procediments més utilitzats en l'actualitat: el farmacològic, que es fonamenta en la prescripció de psicoestimulants; el conductual, que intenta manipular les contingències ambientals; i el cognitiu-conductual, que combina l'anterior amb l'ensenyament de tècniques d'autorregulació i de solució de problemes per potenciar l'autocontrol.

1. Tractament Farmacològic

La majoria de l'alumnat amb TDA/H reben tractament mèdic amb l'administració de psicoestimulants, ja que el seu efecte positiu que exerceixen sobre el nivell d'activació cerebral permet augmentar la disponibilitat de certs neurotransmissors al cervell. Els psicoestimulants potencien la motivació i fan possible que s'intensifiqui l'esforç intel·lectual, disminuint la fatiga. El metilfenidato (Rubifen) és actualment el psicoestimulant més utilitzat en el trastorn TDA-H.

Ara bé, molts investigadors coincideixen en afirmar que els estimulants no pareixen ser suficients per al tractament de l'alumnat amb TDA-H, per això s'han d'utilitzar altres mètodes addicionals.

La nostra funció davant un tractament d'aquest tipus és fonamentalment de col·laboració, ja que la nostra observació podrà ajudar als pares, a les mares i als metges a determinar si el tractament està produint els efectes positius als nostres alumnes: temps d'atenció, impulsivitat, efectes indesitjables, execució de les activitats...

2. Tractaments conductuals

Les tècniques de modificació de conducta constitueixen, juntament amb les cognitives-conductuals, les intervencions psicopedagògiques més importants per a l'alumnat amb TDA-H dins el sistema escolar.

La modificació de conducta es fonamenta en un conjunt d'estratègies que utilitzen el reforç i el càstig per establir o incrementar les conductes positives i reduir o eliminar les conductes negatives, conductes disruptives i hiperactives. La idea és que les conductes estan modulades per contingències ambientals. En el cas de les conductes hiperactives, per contingències inadequades. Una modificació directa d'aquestes conduiran a canvis en comportaments concrets que es generalitzaren per l'augment de reforços positius i la major aprovació social, la qual cosa beneficiarà en sentiments de control i de responsabilitat sobre la pròpia conducta.

Són mètodes fàcils d'incorporar, ràpids, de baix cost i adaptables a diferents contextos. Han d'intervenir pares, mestres i totes aquelles persones que formen part de l'entorn de l'alumnat.

El procés que se segueix en **els programes d'intervenció conductual** consisteixen en el seguiment de **cinc passes**:

- Determinar les conductes objecte de modificació.
- Elaborar, des de les dades obtingudes amb registres d'observació, la línia base de les conductes.
- Planificar el programa de contingències especificant amb tota claredat els procediments a utilitzar així com la forma d'aplicació.
- Aplicar els procediments seleccionats de forma contingent a les conductes que volem modificar.
- Avaluar els resultats comparant les primeres dades i les del seguiment en funció de la línia base.

Així, disposem d'un repertori de tècniques i procediments amb els quals podem modificar les conductes de l'alumnat amb eficàcia.

Bàsicament **existeixen dos grans grups de tècniques** per a modificar la conducta de l'alumnat:

- Tècniques per incrementar el comportament que volem.
- Tècniques per reduir les conductes no desitjables.

Tècniques per incrementar el comportament que volem

Per aconseguir l'increment de conductes considerades positives podem utilitzar tècniques com: alabances, premis, privilegis... que tenen sempre conseqüències positives.

Els **prerequisits** per a la seva aplicació són tres:

- Detectar el comportament correcte.
- Aplicar les tècniques amb freqüència i rapidesa.
- Aplicar l'atenció només als comportaments en els que es desitja augmentar la seva freqüència d'aparició.

Les tècniques positives requereixen que els mestres hagin d'atendre a les conductes correctes, que normalment ens passen. Per exemple, quan l'alumnat fe feina o juga tranquil·lament, aquest és el moment per utilitzar les alabances, premis o privilegis. Si no s'actua així i només respon davant les males conductes es crearà un cercle de càstig i mal comportament de l'alumnat que seguirà mantenint per cridar l'atenció de l'adult.

Entre les tècniques positives poden distingir **les alabances i les recompenses**.

L'alabança serveix de fonament a altres tècniques, però ha de complir una sèrie de requisits:

- Ha de ser descriptiva, s'han d'incloure comentaris sobre la conducta. Exemple: "Marga, has fet molt bé recollint les teves joguines després de jugar i posar-les dins l'armari".
- Han d'incloure comentaris positius i motivadors.
- S'han d'alabar comportaments positius encara que siguin poc importants o siguin per coses que hauria d'haver fet.
- Ha de ser sincera. Si només ha realitzat una part de l'activitat s'ha de reforçar i després afegir les coses que encara s'han de fer. No hem d'utilitzar la frase: "bé... però".
- El to de la veu ha de ser agradable i suau, sense fer comentaris ni referències a una conducta passada.
- L'alabança només s'ha de donar durant o immediatament després de la resposta que volem augmentar.
- És convenient canviar les alabances.
- L'alabança amb suggeriments poden evitar conductes inadequades.
- Es poden combinar alabances i recompenses, però s'han d'anar retirant gradualment si apareix la conducta desitjada.

- S'han de combinar alabances específiques que permeten a l'alumnat conèixer quin són els comportaments que es volen i alabances generals que serveixen per augmentar les relacions positives de tothom.
- El contacte físic pot ajudar a reforçar als nins i nines més petits.

Per a la seva utilització correcta s'han de tenir en compte els següents aspectes:

- És necessari identificar les recompenses i privilegis més adients per a cada nin i nina.
- L'ús de recompenses ha de reforçar l'aparició de conductes desitjables.
- Les recompenses i privilegis només s'han de donar immediatament després de l'emissió de la conducta desitjada.
- Els reforços no produeixen un canvi immediat, per això s'han d'utilitzar constantment.
- S'han d'anar variant.
- Donar-les en proporció a la importància i dificultat de la conducta que es vol premiar.

Una tècnica de recompensa freqüentment utilitzada és la del **Principi de Pemack**, per aplicar-la correctament hem de tenir en compte, en primer lloc, quines coses li agraden fer i mai modificar l'ordre de les actuacions. Implica exigir als nins i a les nines que facin alguna cosa que no els hi agradi fer com a condició indispensable per aconseguir fer alguna cosa que li agradi i que havien planificat fer.

Un dels procediments de recompensa més utilitzats amb alumnes TDA/H són els **programes d'economia de fitxes**. Consisteix en fitxes amb punts que es van donant cada vegada que l'alumnat fa la conducta prevista. Podran canviar els punts aconseguits per regals o privilegis proposats en una llista elaborada prèviament. Pot incloure el cost de resposta, segons el qual l'alumnat perdrà punts si no realitza la conducta correcta o realitza una incorrecta.

Per a l'alumnat més gran i aquells que poden demorar les gratificacions pot ser útil el **contracte de contingència**. Consisteix en establir una negociació determinada, que és el que es demana a l'alumnat que faci i que és el que obtindrà si el compleix.

Tècniques per reduir les conductes no desitjades

Les tècniques que disposem per fer front a les conductes no desitjades són: extinció, cost de resposta, aïllament.

L'extinció és una tècnica difícil d'aplicar, perquè exigeix molt autocontrol i consistència. Es pot definir com la retirada sistemàtica de l'atenció que segueix immediatament a un comportament no desitjat, és una forma de mostrar a l'alumnat que la seva conducta no mereix la nostra atenció. Es pot combinar amb alabances o recompenses davant la resposta alternativa o esperada, funciona molt bé amb alumnat més petit. No és la millor tècnica per aturar o eliminar comportaments greus o agressius.

L'aïllament o time-out és un procediment bo per tractar la desobediència davant regles bàsiques, la hiperactivitat i l'agressivitat. Consisteix en enviar a l'alumnat a un lloc relativament aïllat i avorrit durant uns minuts després d'un comportament incorrecte. El time-out compleix uns objectius: suprimeix l'atenció que pot estar motivant el mal comportament, atura el conflicte, redueix la probabilitat que el comportament vagi a pitjor i dona l'oportunitat de tranquil·litzar-se i reflexionar. És molt útil per a l'alumnat entre 3 i 12 anys.

La retirada de privilegis o cost de resposta significa que l'alumnat ha de pagar amb un benefici o privilegi la realització d'una conducta incorrecta. Constitueix una conseqüència molt bona quan l'alumnat no compleix un acord establert. És la tècnica millor per l'alumnat de tercer cicle de Primària i de Secundària. Els privilegis s'han de retirar immediatament després del mal comportament, han de ser proporcionats, s'han de canviar els privilegis que es retirin amb freqüència i s'ha d'aplicar en combinació amb altres tècniques positives contingents a la conducta desitjada.

Principis fonamentals que s'han de seguir amb l'alumnat TDA/H a classe:

- Les conseqüències s'han d'aplicar de forma ràpida i automàtica.
- Les conseqüències del comportament han de donar-se més freqüentment ja que els dèficits de motivació de l'alumnat TDA/H exigeix que els reforcin molt sovint.
- Les conseqüències que s'apliquin han de ser més potents i intensives en el cas de l'alumnat amb aquesta problemàtica i s'ha de canviar amb major freqüència, perquè solen perdre fàcilment el seu valor.
- Les conseqüències s'han d'utilitzar dins d'un context, és a dir, ha d'haver un cert equilibri amb el reforç positiu.
- L'anticipació és una qüestió clau amb l'alumnat hiperactiu. S'ha de planificar amb temps les fases de transició d'una conseqüència a una altra.

3. Tractaments cognitiu-conductuals

Varen sorgir davant la incapacitat dels procediments conductuals per mantenir els canvis produïts i aconseguir la generalització dels mateixos. Aquest mètode combina estratègies cognitives i tècniques conductuals per ensenyar a l'alumnat procediments dirigits a exercir el control del seu propi comportament.

Els mètodes cognitius es fonamenten en el fet que l'alumnat TDA/H no analitza les seves experiències, no formula ni interioritza regles i encara que faci verbalitzacions mentre fa una feina, aquestes són immadures o irrellevants per a la tasca. La seva conducta és impulsiva i es caracteritza per una escassa comprensió de la natura del problema. Entre les tècniques a utilitzar: autoobservació, entrenament en autoavaluació reforçada, l'entrenament de correspondència i l'autoinstrucció.

- **La tècnica d'autoobservació** pretén que l'alumnat sigui conscient de la seva conducta i que, per tant, la pugui dirigir per ell mateix.
- **L'entrenament en autoavaluació reforçada** intenta desenvolupar l'autocontrol sobre la seva conducta, ensenyant a avaluar-la.
- **L'entrenament de correspondència** és una tècnica d'autocontrol cognitiu-conductual que consisteix en entrenar a l'alumnat a establir relacions entre les seves verbalitzacions sobre la seva conducta i la conducta mateixa.
- **L'entrenament en autoinstruccions** ensenya a comprendre les situacions, a generar espontàniament les estratègies i mediadors adequats i a utilitzar els mediadors en la guia i control del propi comportament.

Fases:

- Definició del problema.
- Aproximació al problema planificant una estratègia general d'execució.
- Focalització de l'atenció en les directius que guien l'execució.
- Autoreforç.
- Autoavaluació i possibles alternatives per corregir les errades.

Per ensenyar les autoinstruccions s'ha elaborat un **programa de 5 fases**: execució de la tasca per un model adult, realització per l'alumnat amb instruccions del model, execució per l'alumnat donant ell mateix instruccions en veu alta, igual amb instruccions susurrades i amb llenguatge intern.

Alguns autors han fet combinacions de tècniques que han obtingut resultats molt positius amb alumnat amb problemes d'hiperactivitat, impulsivitat i agressivitat. Podem destacar:

- **La tècnica de la tortuga**: s'utilitza des de l'etapa d'infantil fins al primer cicle de primària. Consisteix en l'aprenentatge de la relaxació necessària per controlar-se.
- **Atura i pensa**: serveix perquè reflexioni un poc abans de començar una activitat. S'ha de donar unes autoinstruccions: Què he de fer? He de pensar totes les probabilitats; He de concentrar-me i pensar només amb això; Després de considerar totes les possibilitats, crec que ha de ser aquesta; autoavaluació i autoreforç.

INTERVENCIÓ DEL PROFESSORAT: DIRECTIUS GENERALS

Dos aspectes fonamentals en l'aplicació dels programes amb l'alumnat TDA-H. En primer lloc, la intervenció ha de ser el més ràpid i s'ha d'estendre en el temps. En segon lloc, han de participar totes les parts implicades. La coordinació és bàsica per aconseguir els objectius proposats.

Els procediments recomanats:

Disposició física de l'aula:

- Disposició per files.
- L'alumnat TDA-H s'ha de col·locar davant.
- Ha d'haver els materials indispensables i necessaris.
- Evitar objectes interessants.
- Col·locar al seu costat alumnat que sigui model a seguir.

Presentació de les explicacions

- Simplificar les instruccions sobre les tasques. Li hem de fer repetir.
- Proporcionar, abans de l'explicació, un llistat de conceptes clau.
- Promoure la seva participació durant la presentació de la unitat.
- Plantejar preguntes durant les explicacions i oferir retroalimentació.
- Mantindrem contacte ocular.
- Proporcionar un sistema de tutoria d'un/a company/a.

Realització d'activitats

- Simplificar les instruccions: establint el període de temps durant el qual pot mantenir l'atenció; segmentar les tasques complexes en fases; utilitzar un llenguatge senzill i clar.
- Evitar fer comentaris sobre les conductes indicatives de manca d'atenció.
- Subministrar claus verbals discriminatòries.
- Comprovar contínuament què fa.

- Perquè pugui progressar és preferible baixar el llistó de productivitat.
- Procurar que les activitats no siguin massa llargues.
- Triar quaderns d'activitats senzilles amb una o dos activitats.
- Parlar sobre els seus treballs per saber si comprèn bé.
- Ensenyar i motivar per aplicar les autoinstruccions a les activitats.

Organització

- Assignar cada dia 5 minuts per organitzar l'aula.
- Reforçar l'organització amb el procediment "pupitre net".
- Utilitzar l'agenda dels deures.
- Proporcionar una estructura externa estable.
- Explicar amb antelació els canvis inesperats.
- Utilitzar claus visuals i/o auditives per indicar que l'activitat ha d'acabar i començar una nova.
- Implementar un sistema de punts.

Comportament

- Hem de ser clars i positius, explicant bé que volem que facin.
- Recordar freqüentment i en forma breu les normes socials.
- Implementar un sistema de reforços per premiar comportaments adequats.
- Actuar com a model i moderador en la solució de problemes i conflictes: definint el problema; aportant solucions; pensant en les seves conseqüències; seleccionant amb el consens de tothom; avaluant i proposant noves solucions.
- Potenciar la participació i la responsabilitat.
- Mantenir un estil positiu d'interacció. Hem d'evitar que no visqui la classe amb tensions i li hem d'oferir suport i afecte.

ACTUACIÓ DELS PARES AMB ALUMNAT TDA-H

Els pares hauran de tenir en compte els següents criteris a l'hora d'establir pautes d'intervenció amb els seus fills i les seves filles:

- Posar atenció, escoltant i parlant amb ell/a amb calma.
- Conèixer els seus interessos i motivacions com elements per establir reforçadors.
- Actuar com a models positius. Per això, hem de ser persones tranquil·les i relaxades.
- Augmentar l'autoestima, destacant sempre els aspectes positius de les seves conductes.
- S'han de fer demostracions d'afecte i d'amor.
- S'ha d'acceptar el nin o la nina com és.
- Establir una organització estable d'horaris i d'organització de les tasques i rutines de la casa.
- Avisar amb suficient temps els possibles canvis que poden fer a la seva rutina de cada dia.
- Fer participar als nins i a les nines de les tasques domèstiques en funció de les seves capacitats.
- Comenta tranquil·lament les seves conductes, les seves conseqüències i les possibles alternatives.
- No utilitzar el càstig físic.
- Establir unes normes de conducta clares i que es compleixin. Evita una actuació permissiva.
- Coordinar amb el professorat les actuacions que es duran a terme a l'escola i a casa seva.

BIBLIOGRAFIA

Ainscow, M. (1995). Necesidades especiales en el aula. Guía para la formación del profesorado. Madrid: Narcea.

Garanto, J. (1889). Trastornos de conducta en la infancia. Barcelona: PPU.

García Pastor, C. (1993). Una escuela común para niños diferentes: la integración escolar. Barcelona: PPU.

Garrido Landívar, J. (1997). Adaptaciones curriculares: guía para los profesores, tutores de educación primaria y educación especial. Madrid: CEPE.

Generalitat de Catalunya (1991). La resposta a les necessitats educatives especials dels alumnes a l'ensenyament infantil i obligatori. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Documents d'Educació Especial, 13.

Hegarty, S., Hodgson, A. i Clunies-Ross, L. (1988). Aprender juntos. La integración escolar. Madrid: Morata.

Kozíoff, M.A., Helm, D.T. y Cutler, B.C. (1991). El entrenamiento de los padres: trabajar por aumentar la normalización y prevenir la institucionalización. Siglo Cero, 135, 24-39.

Marchesi, A., Coll, C. y Palacios, J. (Comps.) (1990). Desarrollo psicológico y educación, III. Necesidades educativas especiales y aprendizaje escolar. Madrid: Alianza.

Mercer, C.D. (1991). Dificultades de aprendizaje escolar, Vol. 1 y 2. Barcelona: CEAC.

Molina García, S. (Dir.) (1994). Bases Psicopedagógicas de la Educación Especial. Alcoy: Marfil.

Orjales Villar, I. (2003). Déficit de atención con hiperactividad. Manual para padres y educadores. Madrid: CEPE.

Puigdemívol, I. (1992). Programació d'aula i adequació curricular. El tractament de la diversitat. Barcelona. Grao.

Puig, C., Balés, C. (2003). Estrategias para entender y ayudar a niños con trastorno por déficit de atención con o sin hiperactividad (TDA/H). Barcelona: CEAC.

Ruiz, R. (1989). Adequacions curriculars individualitzades (ACIS). Barcelona: Generalitat de Catalunya. Documents d'Educació Especial 11.

Serrano Pintado, I. (1996). Agresividad infantil. Madrid: Pirámide.

Tomkiewicz, S. (1991). Profesores y familia. Siglo Cero, 135, 46-48.

Valett, R.E. (1990). Niños hiperactivos. Guía para la familia y la escuela. Madrid: Cincel.

©CiberEduca.com 2005

La reproducción total o parcial de este documento está prohibida sin el consentimiento expreso de/los autor/autores.

CiberEduca.com tiene el derecho de publicar en CD-ROM y en la WEB de CiberEduca el contenido de esta ponencia.

® CiberEduca.com es una marca registrada.

©™ CiberEduca.com es un nombre comercial registrado